

Критика та бібліографія

Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття) / Н. Старченко. – Київ : Laurus, 2014. – 510 с.

Книжка Наталі Старченко з'явилася на світ три роки тому, отримала дві престижні нагороди – *Przeglądu Wshodniego* (Польща) за найкращу книжку 2014 року у номінації «закордонне видання» й Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) за найкращу наукову публікацію в українознавчих ділянках гуманітаристики та соціальних наук за 2014 рік й була видана вдруге у 2016 році. Погодьтеся, що така історія успіху є непересічним явищем в українській історіографії. На нашу думку, він зумовлений цілою низкою чинників, які завдяки майстерності авторки вміло поєдналися в аналізованій книжці й які, зрештою, приємно вирізняють її з-поміж основної маси вітчизняної історичної продукції. Щоправда, слід зауважити, що останнім часом українські історики все частіше радують своїх читачів цікавими книжками, а конкуренція на цьому ринку, хоча й повільно, але зростає.

До вищевказаних чинників я б відніс, перш за все, відмінний від традиційного т.зв. «наукового стилю», укоріненого у вітчизняному історіописанні ще з попередніх епох, легкий і доступний викладу матеріалу та метафоричні назви розділів, що надають виданню привабливості й зацікавлюють не лише вузьких спеціалістів із ранньомодерної історії, а й ширше коло поціновувачів історії. Насичена цікавими подробицями з життя колоритних персонажів книга вводить нас у невідомий світ минулого, робить його ближчим і зрозумілішим, а своїх головних героїв – волинських шляхтичів, Наталя Старченко показує звичайними людьми з притаманними їм пристрастями, устремліннями й поведінковими стратегіями. «Тут сліпий гнів переплетено з ритуальними жестами, гучні погрози – з бажанням залагодити конфлікт тихо-мирно, виклики на поєдинок і оголошення кровної помсти – із судовою тяганиною за витолочене жито. Для неісторика ця книжка є захопливим детективом, а для історика – взірцем методології олюднення минулого...», зауважує з приводу цієї роботи Наталя Яковенко.

По-друге, незвична для пострадянського історіографічного канону все ще переважно зайнятого вивченням проблем державотворення тема – конфлікти. Уже самою назвою вона відсилає читача у світ соціальної історії й історичної антропології, у світ культурних пріоритетів, символів і повсякденних практик шляхетського соціуму Волині. Тема така ж приваблива, як і практично недосліджена українською історіографією не лише цього періоду. Окремі розвідки, що з'являються останнім часом, зазвичай стосуються інших регіонів, історичних періодів і соціальних груп. Це зайвий раз доводить оригінальність і новаторство Наталі Старченко в постановці проблеми. З іншого боку уже сам той факт, що дослідниця порушує цю проблему свідчить, на нашу думку, не лише сміливість, оригінальність і методологічну підготовленість авторки, а й про певний поступ у розвитку української історіографії взагалі.

Третім привабливим чинником якраз і є нестандартна методологія, яка не так часто застосовується вітчизняними істориками. Розглядаючи заявлену тему через призму категорій культури, які передбачають вивчення питання життєдіяльності та мотивів поведінки людей, що обумовлюють їхній вибір, Наталя Старченко застосовує мікроісторичні методики, які дозволяють не просто на основі оригінальних джерел XVI-XVII століть описувати події, а аналізувати тексти, ставити адекватні запитання джерелам, шукати за прихованими риторичними фразами й зворотами смисли «між рядків». Тобто, авторка намагається не лише описати, а й зрозуміти ту спільноту яку досліджує, причому, зрозуміти в притаманних тому суспільству культурних маркерах. Авторка максимально доступно пояснює своїм читачам «кухню історика». Вона детально оповідає про всі етапи власного наукового пошуку – від моменту постановки питань до вибору та формулювання відповідей і способу їх доведення.

Такий підхід дозволив дослідниці фактично спростувати усталену в історіографії, зароджену ще в XIX столітті, тезу про сваволю та неконтрольоване насильство в шляхетському середовищі й, натомість, запропонувати погляд на конфлікт як на комплексний історичний об'єкт, який не руйнує суспільний порядок, а навпаки – контролює його.

Загалом книжка складається зі вступу, 12 розділів, висновків, списку джерел і літератури й покажчиків. У вступі авторка говорить про причини, що спонукали її до вибору цієї теми, розкриває механізм власного пошуку, розповідає про всі складнощі мандрівки сторінками актових книг XVI-XVII століть, особливості побудови тексту й принципи цитування джерел. Там же вона характеризує структуру роботи й коротко пояснює зміст розділів.

У першому розділі – «Про честь, кров і риторику. Попередні зауваги» – Н. Старченко розкриває базові поняття, винесені в назву книжки. Передовсім йдеться про честь та місце яке вона займала в стосунках між волинськими шляхтичами. Там же розкривається роль риторики як основного інструменту боротьби за честь. Щоправда, інколи, як зауважує дослідниця, цей інструмент є недовірним і тоді суперечки завершувалися справжніми жертвами, тобто реальною кров'ю. Далі Наталя Старченко пояснює хто саме і чому є колективним героєм її книжки, обґрунтовує вибір хронологічних меж, розкриває, що саме вона розуміє під поняттям «конфлікт» і пояснює вибір методологічного інструментарію для власного дослідження, аналізує історіографічні проблеми дослідження конфліктів.

Значна увага, також, приділена характеристиці джерел та особливостям роботи з ними.

Другий розділ – «Річ Посполита воеводства Волинського» – покликаний підвести читачів до розуміння того, на яких принципах будувалася станова судова система, що представляла з себе волинська шляхта як корпорація та якими були її культурні пріоритети. Особливу роль серед останніх відігравала публічність усіх сторін життєдіяльності лицарського стану, адже за твердженням авторки «вимога публічності оприявнювала конфлікт і надавала ворожим актам демонстративного характеру, тобто певним чином легітимізувала їх в очах спільноти, що дозволяло третім особам втручатися і полагоджувати суперечності».

У наступному розділі Наталя Старченко аналізує взаємини пана і слуги-шляхтича, які були основою всієї патронально-клієнтарної системи. У ньому, на конкретних життєвих прикладах, досліджуються ритуали договору між ними та його розірвання, характер цього зв'язку та ступінь підпорядкування слуги панові, а також участь слуг у конфліктах і роль, яку вони виконували в провокуванні конфронтації між панами.

Окресливши таким чином загальні особливості функціонування шляхетської корпорації, у наступних розділах дослідниця переходить до безпосереднього предмету свого дослідження – конфлікту. Отже, у четвертому розділі вона аналізує «зони демонстрації ворожості», якими на її думку, ставали публічні місця. Ретельно, ніби під мікроскопом дослідивши записи в джерелі, Наталя Старченко аргументовано доводить, що такими «сценами» з'ясування взаємин були: суд, ринок, церква, а також будь-яке товариське зібрання – від сеймика до застілля в домі чи корчмі. Там же авторка порушує й проблему символічного/психологічного насильства, яке крім того, що було одним із засобів тиску на супротивника задля досягнення свого, виконувало ще й функцію своєрідного клапану для випускання агресії.

П'ятий розділ книги – «Оголошення про помсту» є продовженням теми розпочатої в попередньому розділі. У ньому йдеться про обов'язкову для шляхтича, декларацію намірів перед початком насильницьких дій – т.зв. «одповідь» або «похвалки», яка надавала ворожим актам відкритості в очах спільноти і для якої публічність була обов'язковою характеристикою поведінки доброго шляхтича. Дослідниця вважає, що одповідь, як соціальне явище, виконувала різноманітні функції, як-от – заява перед супротивником про готовність мститися за заподіяну образу, оповіщення спільноти про напруження в стосунках поміж її членами, захист від образливих звинувачень, демонстрація сили через зганьблення супротивника, залякування та намагання змусити його до певних учинків, а чи й просто черговий акт насильства в низці обмінів.

Після оголошення про помсту, логічним наступним етапом розвитку конфлікту є добровільне збройне протистояння двох конфлікуючих сторін, тобто поєдинок. Саме поєдинкові як соціальному феноменові й присвячений шостий розділ дослідження. До очевидних чеснот цієї частини книги слід, на нашу думку, зарахувати й те, що поєдинок в середовищі шляхти авторка аналізує в значно ширшому контексті існування цього феномену як серед нобілітету Речі Посполитої, так і Західної Європи. На підставі ретельного аналізу викликів на поєдинок Наталя Старченко доходить висновку, що майже повна відсутність у судових книгах згадок про жертви може свідчити або про те, що учасники більше

говорили про дуелі ніж їх практикували, або ж про те, що супротивникам ішлося радше про участь у поєдинках, ніж про знищення один одного.

У сьомому розділі вивчається взаємодія між правовими приписами та уявленнями спільноти про вбивство шляхтича, розглядається риторика, характерна для їх описування, перебіг судових процесів по звинуваченню в убивстві та, де це було можливо, завершення конфлікту між ворогуючими сторонами, обтяженого людськими жертвами. Дослідниця слушно зауважує, що суспільний консенсус досягався, з одного боку, за умови готовності винуватця конфлікту перепросити за скоєне, а з іншого – скривдженого вибачити. Свої теоретичні висновки й узагальнення Наталя Старченко підкріплює цікавими прикладами перебігу конкретних конфліктів, віднайдених у судових книгах. Це історії конфліктів: між Миколаєм Рембеськими Григорієм Сахновичем, між Миколаєм Боговитин-Шумбарським і Яном Ближинським, протиборства шляхетських клієнтел Гулевичів і Семашок та вбивства князя Андрія Курцевича-Буремського.

Восьмий розділ присвячений іншим тяжким кримінальним злочинам – наїздам. Так називали напади на дім шляхтича, які, зазвичай, супроводжувалися захопленням або пошкодженням майна. На думку авторки, їхнє поширення й спричинило появу вищезгаданого історіографічного міфу про те, що річпосполитський простір був простором шляхетської сваволі. Дослідження цієї проблеми на прикладі конкретних випадків через призму правових приписів і сприйняття їх у шляхетській спільноті, дозволило Наталії Старченко з'ясувати, що наїзд сприймався в шляхетському середовищі як суперечка за спірне майно, а грабїж уважався супутньою обставиною. Усі ці дії, згідно з твердженням авторки, «вкладалися в логіку шляхетських уявлень про добро і зло».

Наступний, дев'ятий розділ – «Плач на душу судейскую, што вас так судили», так само підпорядкований загальному задуму авторки й добре вписаний у контекст дослідження. Він присвячений функціонуванню судової системи. Беручи до уваги особливості шляхетського способу життя, авторка аналізує діяльність на Волині гродського й земського судів, їхню компетенцію, перебіг судового процесу, аргументацію захисту, способи доведення вини, декрет, апеляцію та виконання вироку.

У десятому розділі аналізується той механізм, який дозволяв утримати озброєну спільноту в стані відносної рівноваги. Він називається «Приятельське єднання» і в ньому йдеться про своєрідний «примус до миру», тобто примушення ворогуючих сторін до замирення через т. зв. «полюбовний суд». Тут досліджується компетенція такого суду, з'ясовується: хто міг виступати ініціатором його скликання, вивчаються обставини звернення до нього, склад суду, місце, час та процедура проведення. Попри те, що звернення до такого суду на завжди давало очікуваний результат, на думку Наталії Старченко, іншої можливості для полагодження суперечностей без подальшої ескалації ворожості не було.

Два останні розділи: «Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення» і «Тебе самому и потомкам твоим буду ся мстити» в якому йдеться про вбивство королівського секретаря Бальтазара Гнівоша, є окремими мікроісторичними розвідками. За їх допомогою авторка намагається експериментально перевірити свої попередні висновки. Вона аналізує судовий

процес, способи описування подій, стратегії, мотивації, варіанти покарання і полагодження. На нашу думку, цей прийом виявився доволі вдалим, а вказані розділи не лише зробили книжку ще цікавішою для читачів, але й дозволили авторці виокремити ширшу проблему, яка стоїть перед українським історіописанням – необхідність комплексного вивчення функціонування судочинства, соціальної структури та соціальних зв'язків у середині спільноти.

Завершується книжка висновками з не менш інтригуючою ніж попередні розділи назвою – «Про дволикого Януса з відкритим фіналом» – та переконливим змістом. Насамкінець хочу зауважити, що на нашу думку, ті хто, прочитавши цей огляд, кинуться шукати книжку в книгарнях і бібліотеках – не пошкодують. Їх чекає захоплююча мандрівкана у «планету Волинь», в далеке XVI століття, не менш цікава, ніж та, яку свого часу пережили читачі Карла Гінзбурга, Емануеля Леруа Лядюрі чи Наталі Земон Девіс.

Ю. В. Волошин

* * *